

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 902-0510.Афанасьєв-Чужбинський:904(477+478)

“НАРИСИ ДНІСТРА” О. АФАНАСЬЄВА-ЧУЖБИНСЬКОГО ПРО СТАРОЖИТНОСТІ ХОТИНЩИНИ

М. В. Ільків

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58012, e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net
Чернівецька філія ДП “Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна
служба України” Інституту археології НАН України

Праця О. Афанасьєва-Чужбинського “Нариси Дністра” містить інформацію про деякі старожитності Хотинщини: Хотинську фортецю, скельно-печерні комплекси поблизу Нагорян і Галиці, жертвний колодязь у Зеленій Липі, Рухотинське городище, Ставчанський курганий могильник, окремі знахідки. Аналіз відомостей засвідчує, що місцева археологічна наука у другій половині XIX ст. перебувала на стадії зародження.

Ключові слова: Бессарабія, Хотинщина, Дністер, археологічні старожитності, О. Афанасьєв-Чужбинський.

Правобережжя Середнього Дністра відзначається особливими природно-кліматичними умовами, історичним та етнокультурним розвитком. Закономірно, що ця специфіка відобразилася на пам'ятках старовини, зокрема, археології. Вони здавна привертали увагу місцевого населення і доволі рано потрапили на сторінки актового матеріалу та наративних текстів [21. С. 29; 10; С. 4]. Окрему групу складають фрагментарні повідомлення дослідників-мандрівників з Російської імперії, які, починаючи з XVIII ст., розпочали дедалі більше звертатися до “екзотичного” Бессарабського краю. Серед них особливе місце належить О. С. Афанасьєву-Чужбинському (1816–1875) – уро-

дженцю Полтавщини, відомому етнографу, мовознавцю, письменникові та поету. У 1856 р. за пропозицією великого князя Костянтина Миколайовича (Романова) його, разом з іншими дослідниками, за державний кошт відправили вивчати побут і звичаї населення прирічкових та приморських районів Російської імперії. Дослідник обрав для себе найбільш відомі та близькі басейни Дніпра й Дністра. Результати мандрівки відобразилися на сторінках праці “Поїздка у Південну Росію”, другий том якої мав назву “Нариси Дністра”. Тут

власне описано подорож Пруто-Дністровським межиріччям на російській ділянці течії.

Нариси розпочинають роздуми про походження назви Тіраса-Дністра, обмеженого “дикими, скалистими і надзвичайно живописними берегами”. Землі від Онута (Анута) до Хотина автор називає російською Буковиною, де ще можна було побачити матеріальні сліди турецького володарювання у вигляді садів та фонтанів, а також примітивні дністровські човники під назвою “галери” [1. С. 1–3, 35]. Він уважав бессарабських руснаків спільними за походженням із галицькими та пов’язував їх появу з переселенням слов’ян. Як аргумент на користь давньої появи українського населення у Північній та Центральній Бессарабії, виступають назви місцевих населених пунктів. Це стосується, насамперед, слова “Хотинь” – давньої слов’янської назви міста, яка збереглася в говірці місцевого населення [1. С. 4, 79]. Такі роздуми О. Афанасьєва-Чужбинського дістали нещодавно наукове обґрунтування у працях О. М. Масана та інших дослідників [6; 2. С. 55–56].

Деякі повідомлень стосується безпосередньо археологічних чи архітектурно-археологічних об’єктів. Звісно, серед них є і Хотинська фортеця: “За містом, на північно-східному схилі дністровського берега, лежить колись грізна, а тапер ліквідована хотинська фортеця з давньою генуезькою цитаделлю... Цитадель чудова через надзвичайну міцність споруди. Це невеликий простір, оточений товстими стінами з вежами по кутах, з мостами... Навколо фортеця турецька... Збереглися ще два мінарети й колодязь сажнів 12 завглибшки” (*тут і надалі переклад авторський – М.Л.*) [1. С. 111, 76]. Попри свою фрагментарність, дана згадка містить недостовірну інформацію про причетність генуезців до будівництва твердині, що є не більше, ніж історіографічний міф і жодними фактами не підтверджується [8. С. 40–44].

Коротко описано цікавий об’єкт у лісі у районі с. Перебиківці: “Поміж скалами, де, за переказом, жили розбійники, ... існує і понині глибока яма у вигляді колодязя. Що це не витвір природи – доводять правильно пробиті стіни, які йдуть вертикально та зберігають майже квадратну форму. Кажуть, що буцім-то там внизу були підземні ходи, що в цих ходах сховані скарби. Припустимо, перекази ці піддаються сумніву, як і всі перекази, пов’язані з подібними урочищами; припустимо, немає там ніяких скарбів, але в будь-якому випадку було б цікавим детальніше знайомство з цим підземеллям, яке вибите в скалі, звісно, з якоюсь ціллю” [1. С. 52–53]. Викладеним характеристикам відповідає одна відома на сьогодні споруда такого типу в окресленому мікрорегіоні – пробитий у камені колодязь на середньовічній археологічній пам’ятці – святилищі. Вона розташована у лісі на околиці с. Залена Липа в урочищі Турецька Криниця. Тут, на виокремленому пагорбі, Б. Тимощук і І. П. Русанова дослідили прямокутну споруду (язичницький храм?) X–XII ст. зі стовповою ямою (для встановлення ідола?) та похованням всередині. На схилі цього пагорба й розміщений сухий колодязь культового характеру розмірами 2,1×2,1 м та глибиною понад 14,5 м [24; 22. С. 169; 18. С. 79].

Певну увагу О. Афанасьєв-Чужбинський зосередив й на інших скельно-печерних пам’ятках поблизу Нагорян та Непоротого. Так, серед жителів пер-

шого населеного пункту існувала легенда про змія, що жив у печері в скелях. “З цікавості, – відмітив мандрівник, – я хотів проникнути в таємничу печеру, однак дістатися до входу так важко, що з місцевих пастухів, які щоденно лазять по скелях, один лише міг видертися... Варто лише послизнутися – і довелося б летіти біля ста сажнів у Дністер... Можна проникнути зверху, спускаючись по мотузці, але, за розповідями пастухів, у печері нічого немає... Про печеру ж згадую тому, що, можливо, якийсь любитель відвідає Нагоряни і збере про неї у вільний час цікаві деталі” [1. С. 132–133]. Другий скельно-печерний комплекс, як можна судити з розповіді, локалізується на північній околиці сучасного с. Галиця на Сокирянщині. Дослідник зазначив: “...Переді мною відкрилася чудова панорама Подністров’я. Ми опинилися на вершині виступаючої скелі, яка висіла сажнів за вісімдесят над рікою, утворюючи гострий кут скелі, яка поверталася у величезну ущелину, що спускалася у дністровську долину. Декілька аршинів вище – і починалися відомі печери... Печери ці, в яких, за словами місцевих жителів, був монастир, і, наскільки мені відомо, монастир розкольницький, цікаві якщо не за рештками старожитностей, то за своєю оригінальною будовою. Уявіть собі досить широку галерею, вирубану в горі та підтримувану природними стовпами. У заглибленні є декілька ніш з вирізаними на стінах хрестами... Печера біля Непоротова шанується однак місцевим жителями як місце колишньої святині, а провідник мені розказав, що інколи народ приходив сюди на поклоніння...” [1. С. 191–192].

Скельно-печерний комплекс поблизу Галиці став об’єктом новітніх спелео-археологічних досліджень. Б. Т. Рідуш та С. В. Пивоваров зафіксували тут чимало наскельних зображень хрестів [14; 15]. Старожитності гrotів, навісів та печер Галиці зруйновано спорудами сучасного монастиря. Безпосередньо біля них локалізовано багаточасову археологічну пам’ятку з горизонтами трипільської, чорноліської і давньоруської культур. Матеріали ранньозалізного віку виявлено також безпосередньо в одному із гrotів [14. С. 27–28], а поселення XII – першої половини XIII ст. було складовою літописного міста Кучелмина [23. С. 84–86; 11. С. 82–88]. Ймовірно, з того часу і брав початок печерний монастир.

Чергову пам’ятку, показану місцевими жителями, О. Афанасьєв-Чужбинський обстежив біля с. Рухотина: “...Підійшли до вузького проходу, який з обох боків був затиснутий якимись насипами. Це і є брама... Вал, щонайменше чотири сажні у поперечнику та сажні три заввишки, поріс густими і величезними деревами. Посередині великого чотирикутника лежать смугасті ниви, на яких то тут, то там розкинулися хащі. Я обійшов укріплення навколо – інколи по гребені валу, інколи по той бік, де місцями не засипалися ще глибокі канали, і не знайшов ні слідів цегли, ні слідів яких-небудь споруд. По кутах непомітно бастіонів, а в усіх воротах, по яких прокладені дороги, земля, очевидно, давно почала обвалюватися й утворилися значні промоїни... На валах росли вікові дерева... Це укріплення неможливо віднести до Семилітньої війни, як казав мені один із знавців краю... Воно занесене у детальну карту Західного краю... Турки колись вивозили на укріплення гармати та часто палили, ймовірно, для залякування неприятеля” [1. С. 75–76].

За поданим описом можна ідентифікувати цю пам'ятку. Наявність валів та ровів визначає її характер – городище. Рештки значних давніх укріплень поблизу Рухотина відомі у двох пунктах: 1) городище скіфського часу в урочищі Турецький Вал; 2) багат шарова пам'ятка біля хутора Корнешти в урочищі Замчище. Перший об'єкт не відповідає опису за трьома основними ознаками. По-перше, городище має округлу форму й займає площу діаметром близько 800 м, а, по-друге, – оточене потужним валом висотою до 8 м при ширині в основі близько 20 м [21. С. 23–24]. По-третє, в описі згадуються декілька розривів у оборонних валах – в'їздів чи по-народному “брам”, тоді як Рухотинське городище має лише один в'їзд у південно-західній частині (ще у двох місцях укріплення були знівельовані у 1967 р. під час прокладання дороги до села). Крім того, ще й сьогодні великий оборонний рів на значній протяжності заповнений водою, що навряд чи залишилося б непоміченим мандрівником.

Натомість, друге городище у загальних рисах відповідає опису О. Афанасьєва-Чужбинського: підпрямокутна форма, розміри валів, декілька оборонних ліній з північного та південного боків, які перетинаються дорогою, і мають таким чином, складну систему в'їзду з кількома “брамами-воротами” з півдня та півночі. У результаті досліджень Б. О. Тимощука, Л. П. Михайлини й С. В. Пивоварова на території пам'ятки зафіксовано численні старожитності пізнього палеоліту, західноподільської групи скіфської часу та райковецької культури [22. С. 174; 7. С. 128; 12; 13]. Частину внутрішнього майданчика городища розорано й також поділено на невеликі нивки.

Село Ставчани (Ставучаны), за розповіддю мандрівника: “відомі за битвою і перемогою, одержаною Мініхом над турками. Єдині пам'ятки після цієї битви – окопи і невеликі курганчики, розсіяні по полі... Раніше знаходили уламки зброї, ядра, виривали кістки...” [1. С. 115]. Дещо згодом цю ж інформацію переповів П. Нестеровський [9. С. 32]. Є, щоправда, вагомі причини сумніватися у зв'язку всіх цих об'єктів з подіями 1739 р. По-перше, згідно з повідомленнями авторів, майже ніхто з місцевих жителів уже нічого не міг згадати про тутешню російсько-турецьку битву. По-друге, декілька насипів з відомої в околицях населеного пункту курганної групи було розкопано під час археологічних досліджень експедицій Чернівецького краєзнавчого музею (Б. О. Тимошук) [20], Державного Ермітажу (Г. І. Смірнова) [19] та Інституту археології АН УРСР (В. Г. Збеневич) [3]. Як з'ясувалося, вони датуються у межах бронзового–ранньозалізного віків (ямна та західноподільська група скіфської культури).

Згадав дослідник і деякі рухомі артефакти з Північної Бессарабії. У його присутності у Неславчі під час земляних будівельних робіт “були викопані кістки якогось великого неіснуючого звіра, на зразок мамонтових ікол”. Їх було відправлено у канцелярію міністерства імператорського двору з пропозицією розпочати дослідження на околицях місцезнаходження [1. С. 201]. Ще одну річ О. Афанасьєву-Чужбинському довелося побачити під час мандрівки з Могилева до Липкан: “...я проїжджав поселення Коржівці (офіц. Коржеуци). Там живе освічений російський поміщик, в якого під час якогось будівництва під час риття під фундаментом викопали невелику глиняну людську фігурку. Знахідку

цю можна віднести до язичницької епохи” [1. С. 53–54]. Майже не виникає сумнівів з приводу її ідентифікації з керамічною антропоморфною пластикою трипільської культури, так широко та яскраво представленої у регіоні.

Попри фрагментарний та нечисленний матеріал, у О. Афанасьєва-Чужбинського склалося позитивне враження про перспективу вивчення місцевих старожитностей: “...якомусь ученому товариству не мішало б покопатися в цьому урочищі, в куточку, куди, сміливо можна сказати, не заїжджав не лише вчений, але й жоден мандрівник. Хто знає, які знахідки могли б стати результатом археологічних пошуків... можливо, прокинеться у нас колись жага дослідження рідного краю...” [1. С. 53, 76]. Більше того, дослідник вказав на необхідність заснування на Хотинщині народного археологічного музею [1. С. 54–56].

Отже, праця О. Афанасьєва-Чужбинського, крім цікавих розповідей про побут населення Подністер’я і красу природи, містить інформацію про деякі місцеві стаціонарні та мобільні старожитності: Хотинську фортецю, скельно-печерні комплекси поблизу Нагорян і Галиці, жертвний колодязь у Зеленій Липі, Рухотинське городище, Ставчанський курганний могильник, окремі знахідки тощо. Аналіз відомостей з “Нарисів Дністра” та інших нарративних робіт засвідчує слабкий розвиток археологічної науки на Хотинщині у порівнянні, наприклад, з австрійською Буковиною, де наприкінці ХІХ ст. уже доволі фахово працювала ціла плеяда дослідників. Зацікавлення старожитностями Північної Бессарабії перебувало ще тільки у зародковій стані, а повідомлення О. Афанасьєва-Чужбинського виступають одним із нечисленних джерел до вивчення історії розвитку археологічної думки у регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Афанасьєв (Чужбинській) А. С.* Поездка в Южную Россию. Очерки Днестра. – СПб., 1893.
2. *Добржанський О., Макар Ю., Масан О.* Хотинщина: Історичний нарис. – Чернівці, 2002.
3. *Збенович В. Г.* Раскопки курганов у с. Ставчаны Черновицкой области // Археологические исследования в Украине 1965–1966 гг. – К., 1967. – Вып. I. – С. 49–55.
4. *Ільків М.* Дарабани, урочище Замчище – археологічна пам’ятка та важливий турецький військовий об’єкт у Хотинській кампанії 1621 року // 390-річчя Хотинської битви 1621 року. – Чернівці, 2011. – С. 85–92.
5. *Ільків М.* Археологічні старожитності в народній пам’яті населення Буковини // Історія і сьогодення музею: головні аспекти діяльності, завдання, проблеми, рішення. – Чернівці, 2013. – С. 468–474.
6. *Масан О.* Виникнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя // Хотину – 1000 років. Матеріали Міжн. наук. конф. – Чернівці, 2000. – С. 8–20.
7. *Михайлина Л.* Слов’яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – К., 2007.
8. *Михайлина Л., Пивоваров С.* Нариси з історії Хотинської фортеці. – Хотин, 2012.
9. *Нестеровській П. А.* Бессарабские русины. Историко-этнографический очерк. – Варшава, 1905.
10. *Пивоваров С. В.* “Тромові стріли” в археологічних старожитностях Буковини // Матеріали ХІ Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам’янець-Подільський, 2004. – С. 124–129.
11. *Пивоваров С.* Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2006.

12. *Пивоваров С.* Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2010. – Т. 1(29). – С. 41–54.
13. *Пивоваров С., Калініченко В.* Ланцетоподібні наконечники стріл з Рухотина (уроч. Корнешти) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2013. – Т. 1(35). – С. 23–41.
14. *Пивоваров С., Чеховський І.* На Дністрі, на “Оукраине галичской”. – Чернівці, 2000.
15. *Рідуш Б.* Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С. 108–127.
16. *Рідуш Б.* Нова пам'ятка первісного мистецтва з Нагорянського печерного комплексу // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2002. – Т. 1. – С. 106–114.
17. *Рідуш Б.* Бакотсько-комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2008. – Т. 3. – С. 223–240.
18. *Русанова І. П.* Истоки славянского язычества: Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в II тыс. до н.э. – I тыс. н.э. – Черновцы, 2002.
19. *Смирнова Г. И.* Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине // АСГЭ. – 1968. – Вып. 10. – С. 14–27.
20. *Тимошук Б. О.* Дослідження курганів середньотрипільського часу в Подністров'ї // Тези доповідей Подільської іст.-краєзн. конф. – Хмельницький, 1965. – С. 67–68.
21. *Тимошук Б. О.* Зустріч з легендою. – Ужгород, 1974.
22. *Тимошук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М., 1990.
23. *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982.
24. *Тимошук Б. А., Русанова І. П.* Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – № 4. – С. 161–173.

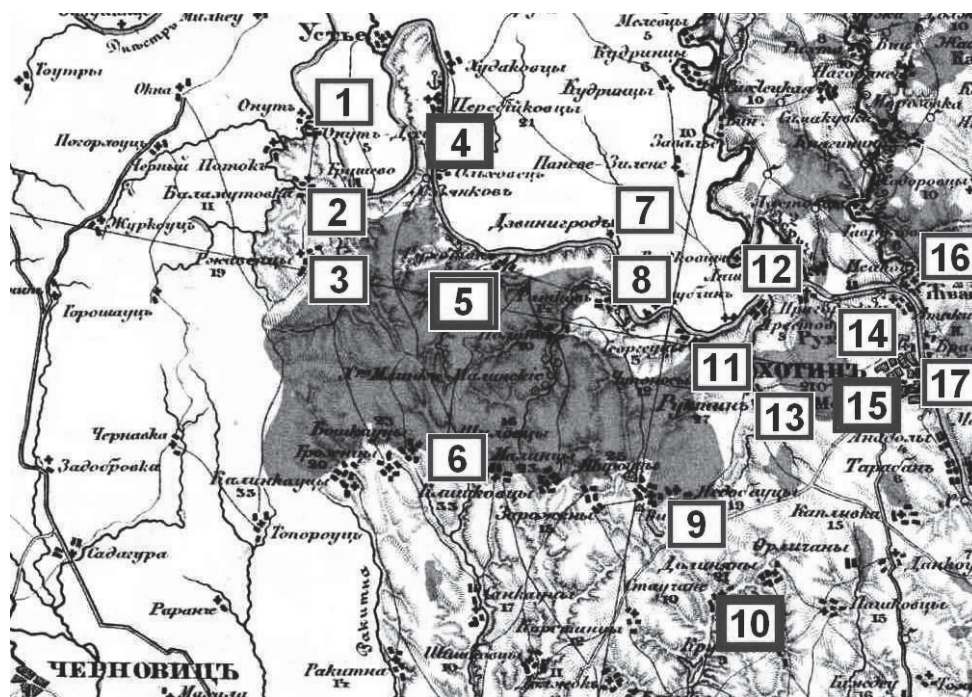

Рис. 2. Згадувані у праці О. Афанасьєва-Чужбинського населені пункти (топооснова – лист спецкарти європейської Росії 1865 р.): 1 – Онуць; 2 – Баламутівка; 3 – Ржавинці; 4 – Перебіківці; 5 – Рухотин; 6 – Клішківці; 7 – Звенигород; 8 – Рашків; 9 – Недобівці; 10 – Ставчани; 11 – Гордівці; 12 – Пригородок; 13 – Рукшин; 14 – Атаки; 15 – Хотин; 16 – Жванець; 17 – Брага.

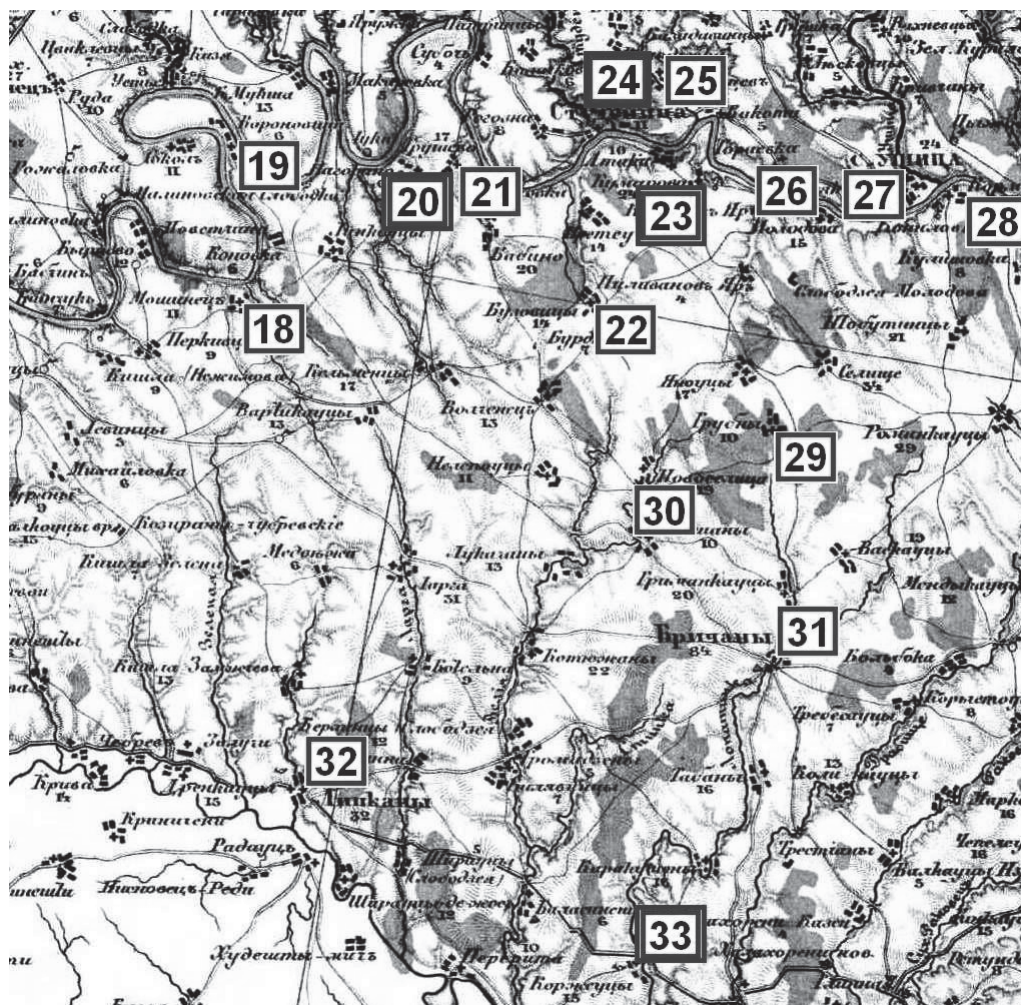

Рис. 3. Згадувані у праці О. Афанасьєва-Чужбинського населені пункти (продовження):
 18 – Мошанець; 19 – Вороновиця; 20 – Нагоряни; 21 – Грушівці; 22 – Бузовиця;
 23 – Комарів; 24 – Студениця; 25 – Бакота; 26 – Молодове; 27 – Стара Ушиця;
 28 – Кормань; 29 – Грубне; 30 – Новоселиця; 31 – Бричани; 32 – Липкани; 33 – Коржівці.

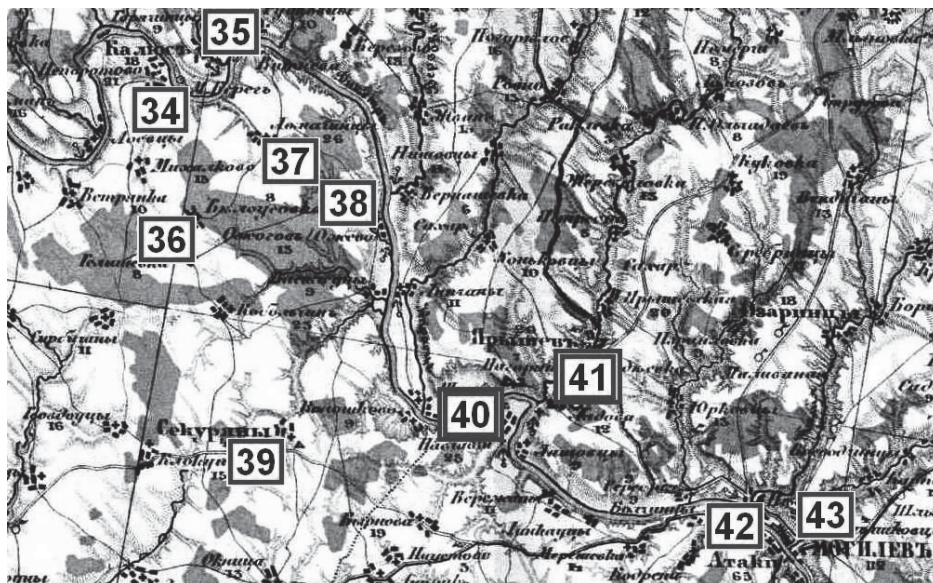

Рис. 4. Згадувані у праці О. Афанасьєва-Чужбинського населені пункти (закінчення):
34 – Непорогове; 35 – Калус; 36 – Білоусівка; 37 – Ломачинці; 38 – Ожеве;
39 – Сокиряни; 40 – Неславча; 41 – Лядова; 42 – Атаки; 43 – Могилів-Подільський.

**«ОЧЕРКИ ДНЕСТРА» А. АФАНАСЬЕВА-ЧУЖБИНСКОГО
О ДРЕВНОСТЯХ ХОТИНЩИНЫ**

Н. В. Ільків

*Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича
ул. Кафедральная, 2, г. Черновцы, 58012, e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net
Черновицкий филиал ГП «Научно-исследовательский центр «Охранная археологическая
служба Украин» Института археологии НАН Украины*

Работа А. Афанасьева-Чужбинского «Очерки Днестра» содержит информацию о некоторых древностях Хотинщины: Хотинской крепости, пещерных комплексах возле Нагорян и Галицы, жертвенном колодце в Зеленой Липе, Рухотинском городище, Ставчанском курганном могильнике, отдельных находках. Анализ известных свидетельствует, что местная археологическая наука во второй половине XIX в. пребывала на стадии зарождения.

Ключевые слова: Бессарабия, Хотинщина, археологические древности, А. Афанасьев-Чужбинский.

**O. AFANASIEV-CHUZHBYNSKYI'S "ESSAYS ON THE DNIESTER"
ABOUT ANTIQUITIES OF HOTYN REGION**

М. П'ків

*Yuri Fedkovich Chernivtsi National University
Cathedral Str., 2, Chernivtsi, 58012, e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net
Chernivtsi department "Scientific-research center "Resque archaeological service" of Institute
of archaeology of the National Science Academy of Ukraine*

Work "Essays on the Dniester" of O. Afanasiev-Chuzhbynskyi contains information about some antiquities of Hotyn district: Hotyn castle, rocky-cave complexes near Nahoryany and Halytisia, sacrificial pit in Zelena Lypa, Ruhotyn fortress, Stavchany barrow cemetery, some findings. Analysis of the data shows that the local archaeological science was still in their infancy.

Key words: Bessarabia, Hotyn region, Dniester, archaeological antiquities, A. Afanasiev-Chuzhbynskyi.

Стаття надійшла до редколегії 18. 04. 2013

Прийнята до друку 26. 04. 2013